

proceslerdi ilimiy tiykarda ózleriniń metodikalıq sheberliklerin kórsetken halda shólkemlestiriwi kerek. Bul proceste oqıwshılardıń joqarı dárejedege erkinlikleri hám umtılsıları, sociallıq kónlikpelerdiń rawajlanǵanlıǵı, bilimlerdi ózlestiriw kónlikpeleriniń qalıpleskenligi, kreativ qábiletleri úlken áhmetke iye.

Juwmaq. Oqıwshılardıń tańlaw erkinligine iye bolıwı oqıw procesiniń sanalı túrde shólkemlestiriwi sapa hám nátiyjeliligin támiyinlewge xızmet etedi. Kórinip turǵanınday, sabaqtan tisqari pedagogikalıq jaǵdaylarda oqıwshılardıń kommunikativ kompetenciyları ózine tán tárizde rawajlanadı. Kommunikativ xarakterdegi dialog texnologiyaları sheńberine kiriwshi usıllar hám metodlardı qollanıw oqıwshılardıń didaktikalıq jaǵdaylar mánisin tereń hám puqta ańlawına járdem beredi. Bunday shınıǵıwlar nátiyjesinde oqıwshılar úlken kólemdegi bilimlerdi

ózlestiredi, ideyalardı alǵa qoyıw hám sheshimlerge alıp barılatuǵın iskerlik usılların qollanıwǵa erisedi. Ózlestirilgen bilimlerdiń tábiyiyliǵı, ulıwmalasqanlıǵı, standart emesligi, funkcional xarakterge iye bolıwı, bilimlerdi jańa sharayatlarda qollanıw imkaniyatınıń keńeyiwi támiyinlenedi. Sonıń menen bir qatarda oqıwshılarda sheshiletuǵın mashqalalardı hár tárepleme dodalaw zárurlıǵı payda boladı, kritikalıq kózqarastan pikirlew rawajlanadı, kommunikativ kompetenciylar qalıplesedi hám mádeniy qarım-qatnas imkaniyatı keńeyedi. Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, oqıwshılarda tayanısh kompetenciylar, sonıń ishinde, kommunikativ kompetenciyanı qalıplestiriw nátiyjesinde ulıwma orta bilim beriw mektepleri sociallıq tájiriýbeni tabıshı ózlestiriw imkaniyatına iye bolǵan shaxstı tárbiyalawdan ibarat sociallıq buyırtpanı orınlaydı.

Ádebiyatlar

1. Библер В.С. Мышление как творчество (Введение в логику мысленного диалога). - М.: Политиздат, 1975, - С.399., Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества -М.: «Искусство», 1986, -С.445., Каган М.С., Морфология искусств : учебник для вузов — Москва : «Юрайт», 2025. —С. 388., Лихачев Д.С. Письма о добром -Москва-Санкт-Петербург: «Наука Logos», 2006, -С.315.

2. Библер В.С. Мышление как творчество (Введение в логику мысленного диалога) М.: Политиздат, 1975, 399 с., Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества М.: Искусство, 1986, 445 с., Жан Пиаже Речь и мышление ребенка - М.: АСТ, 2022, 411 с., Выготский Л.С. Мышление и речь –Москва: Ленинград.: Социально-экономическое издательство, 1934, -С.325.

3. Гулчевская В.Г. Интегративная технологическая модель педагогической поддержки школьников в процессе обучения. – М.: Ридеро 151 с.

4. Седов К.Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. – М.: «Лабиринт», 2004. –С. 318.

5. Safarova R.G. Kognitiv pedagogikaga oid nazariy yondashuvlar. Monografiya. – Toshkent: Science and innovation, 2024. 186-b.

REZYUME. Maqolada o'quvchılarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish bosqichlari, uning rivojlanishi, nutqni rivojlantirish, bilish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladigan o'quv birliklarini tanlash, kommunikativ xarakterdagi o'quv jarayonini tashkil etish metod va usullarini yetarli darajada qo'llashning samaradorligini ta'minlash haqida so'z yuritilgan. Dialogga asoslangan kommunikativ texnologiyalarni qo'llash jarayoni o'z ichiga qamrab oladigan bir qator usul va metodlar haqida tushunchalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются этапы развития коммуникативной компетенции у учащихся, ее развитие, развитие речи, выбор учебных единиц, служащих расширению познавательных возможностей, а также обеспечение эффективности адекватного применения методов и приемов организации учебного процесса коммуникативного характера. В процессе применения коммуникативных технологий, основанных на диалоге, представлены понятия о ряде методов и приемов.

SUMMARY. The article discusses the stages of developing students' communicative competence, its development, speech development, the selection of learning resources that serve to expand their cognitive abilities, and ensuring the effectiveness of adequately applying methods and techniques for organizing the communicative learning process. The process of applying communication technologies based on dialogue encompasses a number of methods and techniques.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРГА РИТОРИКАНИ ЎРГАТИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИ

Х.Қ.Шамуратова – ассистент ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: коммуникативлик режа, ижтимоий ва педагогик фаолият, мулоқот, хулқ-атвор, тарбиячи-педагог.

Ключевые слова: коммуникативный план, социальная и педагогическая активность, поведение, воспитатель и педагог

Key words: communicative plan, social and pedagogical activity, communication, behavior, teacher-educator.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида» ПФ-5712-сон Фармонида 2030-йилгача бўлган даврда миллий таълимни модернизация қилиш концепциясида ривожланаётган жамиятга замонавий, билимли, ахлоқий, ташаббускор, танлаган вазиятда мустақил равишда масъулиятли қарорлар қабул қила оладиган,

юзага келиши мумкин бўлган оқибатларини башорат қила оладиган, уларни амалга оширишга кодир инсонлар зарурлигига эътибор қаратилади [1].

Асосий қисм. Мактабгача таълим муассасаларининг тарбиячи-педагог томонидан турли хил мактабгача таълим дастурлари амалга оширилади. Ҳар бир шахснинг етуқ инсон бўлиб шаклланиши педагогнинг малакасига боғлиқ. Олий ва ўрта педагогик таълим тизимида замонавий мутахассис тайёрлаш ижтимоий-

маданий мухитда рўй бераётган жараёнлар, касбий тайёргарлик сифатига қўйилаётган талабларнинг ортиб бориши билан белгиланади. Ҳозирги босқичда педагогик фаолиятнинг структурасини таҳлил қилиш, ўқитувчи фаолияти мотивларини ўрганиш, педагогик қобилият ва педагогик маҳорат назариясини ишлаб чиқиш асосида ўқитувчи малакасини ошириш муаммоси ҳал қилинмоқда.

Бўлажак тарбиячи-педагогни тайёрлаш натижаси касбий ва педагогик фаолиятга шакллантиришдир. Шундай қилиб, касбий-педагогик тайёргарлик жараёнини келажакдаги педагогик фаолиятга тайёрликни шакллантириш деб ҳисоблаш мумкин.

Мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатишнинг инсонпарварлик мақсадларга таяниши қуйидаги воситалар асосида белгиланади:

- болаларда шахснинг нотиклик маданияти ҳақида дастлабки ғояларни шакллантириш;
- болаларнинг бошқа одамлар билан ўзаро муносабатда бўлган ёшига мос келадиган мулоқот қобилиятларини ривожлантириш;
- коммуникатив режа ва нотиклик маданиятига мувофиқ нотикликни шакллантириш учун асосга ега бўлган “кучли лингвистик шахс” асосларини яратиш;
- болаларда меҳрибонлик, бағрикенглик туйғуларини тарбиялаш;
- бировнинг фикрини кадрлаш ва ўз нуқтаи назарида мустаҳкам туриш қобилиятини ривожлантириш.

Мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатиш болаларни ахлоқий тарбиялаш учун ажойиб имкониятдир. Бу ерда, энг аввало, она тилига, унинг бойлиги ҳамда гўзаллигига муҳаббат ва қизиқишни тарбиялаш муҳим аҳамиятга ега. Болаларнинг нафақат ахлоқий билим ва ахлоқий туйғуларини, балки ахлоқий хулқ-атворини шакллантиришга ёрдам берадиган бадиий асарларнинг мазмуни ҳам тарбиявий аҳамиятга ега.

В.И.Максимов нотиклик фаолиятини “одамлар ўртасидаги ўзаро муносабат жараёнида нотикликдан коммуникатив жараёнда фойдаланиш, мулоқот фаолиятининг алоҳида ҳолати” деб ҳисоблайди. Бу ҳолатни олим учта хусусият билан тавсифлайди:

1. Нотиклик – ўзига хос, долзарб ҳолатда инсон томонидан амалга оширилади.
2. Нотиклик – фаол ҳолат бўлиб, ўз қонуниятларига ега бўлган нотиклик санъатидаги алоҳида сўзларни бирлаштиришга интилади.
3. Нотиклик – унда иштирок етган сўзлар кетма-кетлиги сифатида сўзловчининг тажрибасини акс эттиради, контекст ва вазият билан белгиланади, ўзгарувчан бўлади [4:103-104].

Нотиклик ҳаракатининг ўзига хослиги, Н.А.Безменованинг фикрича, қуйидагича тузилган:

1. Нотиклик қобилияти – ўз хусусиятларига эга, коммуникатив ва ҳар доимо тушунилиши, талқин қилиниши мумкин.
2. Нотиклик ҳаракати ишора тизими элементлари ёрдамида амалга оширилади.
3. Нотиклик қобилияти бошқа ҳаракат турлари билан ўзаро муносабатда амалга оширилади.
4. Нотиклик қобилияти когнитив функцияни бажаради, уни режалаштириш ва амалга ошириш жараёнида маълум ақлий ва баҳолаш жараёнлари содир бўлади [2:116-133].

Нотиклик санъати қуйидаги таркибий қисмлардан иборат: нотиклик ҳодисасининг ўзи, маълум бир вазиятни ифодалаш ҳаракати, фикрни ифодалаш ҳаракатини амалга ошириш шартлари, ушбу ҳаракатни амалга ошириш оқибатлари ҳисобланади. Бу жараёнлар риториканинг асосини ҳам ифодалайди, унинг ўзаги фикрдан сўзгача бўлган манзилни эгаллаб, бир қатор босқичлардан иборат:

- 1) ихтиро – нотиклик мазмунини ихтиро қилиш, тушуниш ва фикрлаш қобилияти;
- 2) диспозиция – ихтиронинг жойлашуви, нотикликнинг тузилиши, таркиби;
- 3) талаффуз – нотикликни оғзаки шакллантириш;
- 4) хотира – нотиклик санъатини ёд олиш ёки қобилиятига ега бўлиш;
- 5) ҳаракат – нотикликни сўз билан ифодалаш.

Риториканинг предмети, шунингдек, нотиклик санъати билан боғлиқ бўлган изоҳлаш назарияси, нотиклик ҳатти-ҳаракатлари ҳақидаги билимлар билан боғлиқ бўлиб, бу ҳам самарали мулоқот жараёни учун муҳимдир. Риторикада инсонпарварлик билимлари соҳаси сифатида нотиклик хулқ-атвор қонуниятлари ва тамойиллари ишлаб чиқилган, улардан фойдаланишнинг амалий имкониятлари баён этилган. Нотиклик – тафаккур, хулқ-атвори психологияда ижтимоий фаолиятнинг алоҳида тури сифатида тавсифланади. И.А.Зимняя нотикликни – хулқ-атворни ижтимоий ривожланган воситалар (тил) ва одамларнинг бир-бири билан мулоқотида фикрни ривожлантириш усули (нотиклик) билан ташкил этилган мақсадли, мотивацияланган, хабарни қабул қилиш ва беришнинг фаол жараёни деб таърифлайди [3:432].

Нотиклик санъати хулқ-атвори қоидаларига бириктирилган риторика, яъни риторик идеал ҳақида умумий тушунчалар беради. Риторик идеал – бу “умумий қолп, амал қилинадиган нотиклик санъати фаолиятининг идеали”. Риторик идеал “ўзининг асосий белгиларига ҳар қандай мамлакат маданиятининг тарихан ривожланган... гўзаллик ҳақидаги умумий ғояларга мос келадиган йўналишдир”. Риторик идеал категорияси риторик билимларни нафақат нотикликни ўзлаштириш, балки коммуникатив ва нотиклик муаммоларини ҳал қилиш усули сифатида эмас, балки юқори даражадаги ҳодисаларни тушуниш усули сифатида ҳам кўриб чиқишга имкон беради [6:132].

Демак, риториканинг психологик жиҳатида сўзловчи ва тингловчилар ўртасидаги ўзаро таъсир механизми, сўзловчининг ҳатти-ҳаракати ва тайёргарлигига қўйиладиган талаблар ётади. Нотиклик санъатининг риторик модели еттита қоида билан яратилган:

1. Ким гапираяпти? – маърузачининг шахсиятини билиш (унинг имкониятларини тушуниш ва баҳолашга ёрдам беради.
4. У нима дейди? – баёнот мазмунини, уни ташкил этишни, маърузачи позициясининг тузилишини баҳолаш.
5. Нима учун? – баёнотдан мақсад нима.
6. Фикр қандай ифодаланади? – нотиклик қобилиятларини баҳолаш, тилни билиш, новербал воситалар ва бошқалар.
7. Нотикликнинг натижаси? – индивиднинг жавоб шаклида бўладиган фикр-мулоҳазалари, диалогдаги реплика ва бошқалар [2:116-117].

Мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатиш жараёнида тарбиячи-педагог нафақат боланинг нотиклигини ривожлантиради, балки тарбиявий ишларни ҳам олиб боради, билиш қобилиятини ривожлантиради, ахлоқий фазилатларини, эстетик ғояларини шакллантиради. Боланинг ахлоқий сифатлари мактабгача бўлган даврдаги риториканинг маълум бир сифатларини ажратиб туради, унинг асосий вазифаси самарали мулоқотдир, мақсад нотикликни ривожлантириш бўйича анъанавий синфларда келишувга эришишдир. Болаларни ўзаро муносабатлар асосида суҳбатдошни ҳурмат қилишга, унинг нуктаи назарини тушунишга ўргатиш керак.

Самарали коммуникатив таъсир ва ўзаро таъсирни ривожлантиришнинг асосий воситаси – бу таълим беришдир. Педагогик энциклопедик лугатда таълимга қуйидагича таъриф берилган: “Таълим – бу ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги мақсадли фаолияти бўлиб, унинг давомида шахсни ривожлантириш, уни ўқитиш ва тарбиялаш амалга оширилади”.

Таълим ва таълимнинг умумий муаммоларини шарҳловчи дидактик тадқиқотларда ўрганиш ва алоқа воситалари ўртасидаги дастлабки боғлиқлик ғояси таъкидланади, чунки таълим тилнинг когнитив ва коммуникатив соҳасида амалга оширилади. Л.Клинбергнинг фикрича, ўрганиш, шунингдек, умуман шахснинг ривожланиши тилнинг ижтимоий тажрибанинг аккумулятори ва таржимони сифатидаги ўрни туфайли мумкин бўлади [5:256].

Шу билан бирга, мактабгача ёшдаги болаларнинг нутқининг шаклланиши, ривожланиши даврида она тилини тўлиқ ўзлаштириши муҳим аҳамиятга эга.

Риторика дарсида ушбу муаммоларни ҳал қилиш турли воситалар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Улардан асосийлари:

- ўйинлар, машқлар (таклид-ижро ва ижодий характер), импровизацияларни ривожлантириш;
- коммуникатив вазиятларни, топшириқларни таҳлил қилиш ва амалга ошириш;
- мулоқот тажрибасини тушуниш учун топшириқлар;
- нотикликнинг экспрессивлигини ривожлантириш машқлари (оғзаки ва оғзаки бўлмаган);
- сўзга масъулиятли муносабатда бўлишга ва оғзаки хушмуомалаликка муносабат билдирадиган муаммоларни қўйиш;
- турли характердаги риторик муаммоларни ҳал қилиш;
- топшириқларда тасвирланган нотиклик вазиятларни ойдинлаштирадиган тасвирий материал, моделлаштириш, пиктограммалар тузиш;

Хулоса. Шундай қилиб, нотикликни ривожлантириш мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатиш учун асосдир. Нотикликни ривожлантириш динамикасини қуйидагича ифодалаш мумкин: сўз бойлиги кўпаяди, турли хил синтактик тузилмалар қўлланилади, билим тизимли хусусиятга эга бўлади ва нотиклик қобилиятлари сезиларли даражада бойиб боради. Риторикани ўрганиш жараёнида мактабгача ёшдаги болаларда лингвистик фикрлаш шакллана бошлайди, бу лингвистик материални назарий таҳлил қилишда ўзини намоян қилади. Профессор Т.А.Ладиженскаянинг фикрига кўра, риторика, болаларда нафақат билим, оғзаки мулоқот кўникмаларини, балки умумий маданий аҳамиятга эга бўлган нотиклик идеаллари, диди, муносабати, ғояларини шакллантиради, ҳаётда ўз ўрнини топишга, унинг тез ўзгарувчан шароитларига мослашишга ёрдам беради ва ижтимоий фаол шахсни шакллантиради [6:1-5] деган ғояларни илгари сурган.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5712-сон Фармони.
2. Безменова Н.А. Речевое воздействие как риторическая проблема. // Проблемы эффективности речевой коммуникации. – М.: ИНИОН, 1989.
3. Зимняя И.А. Лингвopsихология речевой деятельности: Монография. – М.: МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2001.
4. Максимов В.И. Нотиклик фаолияти. – М.: «Педагогика», 1984.
5. Клинберг Л. Проблемы теории обучения. – М.: «Педагогика», 1984.
6. Ладиженская Т.А. Риторика и развитие речи в образовательной системе «Школа 2100». // «Начальная школа: плюс ДО и ПОСЛЕ». №9. 2002. - С. 1 - 5.

РЕЗЮМЕ. Мақолада риторикани ўрганиш жараёнида мактабгача ёшдаги болаларда лингвистик фикрлашни шакллантиради. Риторика, болаларда нафақат билим, оғзаки мулоқот кўникмаларини, балки умумий маданий аҳамиятга эга бўлган нотиклик идеаллари, диди, муносабати, ғояларини шакллантиради.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается формирование языкового мышления у детей дошкольного возраста в процессе изучения риторики. Риторика формирует у детей не только знания и навыки устного общения, но и ораторские идеалы, вкусы, установки, идеи общекультурного значения.

SUMMARY. The article discusses the formation of linguistic thinking in preschool children in the process of studying rhetoric. Rhetoric forms in children not only knowledge, oral communication skills, but also oratory ideals, tastes, attitudes, and ideas of general cultural significance.